

Les cremacions romanes de la plaça del Pallol de Girona

Roman cremations of the Pallol square of Girona

ANNA AUGÉ

Cal Ros, s/n, E-17199 Canet d'Adri (Girona)
aaugesan@gmail.com

JOSEP MARIA NOLLA

Facultat de Lletres. Universitat de Girona
Plaça de Ferrater Mora, 1, E-17071 Girona
josep.nolla@udg.edu

JOSEP CASAS

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria
Institut de Recerca Històrica. Universitat de Girona
Plaça de Ferrater Mora, 1, E-17071 Girona
josep.casas@udg.edu

Les excavacions preventives de la plaça del Pallol, al darrere de l'ajuntament de la ciutat i a 50 m de l'antiga Via Augusta van localitzar una petita necròpolis amb cremacions i algun petit monument funerari que a partir dels objectes recuperats caldria datar dins de la primera meitat del segle I de l'era. Es pogué explorar, molt ben conservat, un *ustrinum* associat al conjunt. A la vora del gran camí i d'un vial secundari que conduïa al portal anomenat posteriorment Rufí, aquell sector esdevenia un magnífic espai per a potenciar l'autorepresentació de les famílies que se'n serviren.

PARAULES CLAU

FUNUS, CREMACIONS, *USTRINUM*, VIA FUNERÀRIA, ALT IMPERI

Rescue archaeological excavations carried out in the Pallol square, located just behind the city hall and 50 m far from the ancient Via Augusta, found a small necropolis constituted by cremations and some small funerary monuments. The recovered materials are able to assign a chronology of first half of 1st century AD. A well-preserved *ustrinum* related to this set was explored. The location of the necropolis, next to the main road and a secondary road leading to the gate later known as Rufinus's gate, was used by the families buried in it as an excellent place of self-representation.

KEY WORDS

FUNUS, CREMATIONS, *USTRINUM*, FUNERARY ROAD, ROMAN EMPIRE

Introducció. Generalitats¹

Aquesta plaça es localitza immediatament al darrere, cap a llevant, de la casa de la ciutat i del teatre municipal amb el carrer de Sant Josep com a límit oriental, en ple barri antic de Girona, en l'espai conegut a l'edat mitjana amb el nom de l'Areny. Se situa a un xic més de 300 m de la porta meridional del nucli urbà d'època romana, en un indret especialment interessant, ben definit per la Via Augusta que circulava uns pocs metres cap a ponent i que es dirigia directa cap a la porta acabada d'esmentar, i un altre camí que sortia d'aquell vial uns quants metres cap al nord i que fent marrada superava el fortíssim desnivell natural dels contraforts de la muntanya —el Marge Gros a l'edat mitjana— per anar a raure a l'actual portal Rufí que facilitava l'accés de vehicles i bèsties de bast de tota mena a la plataforma alta de la ciutat des d'època fundacional, atès que *intra muros* no era possible la comunicació directa entra la plataforma inferior i la superior per a vehicles i animals de càrrega. L'actual carrer de Sant Josep, abans d'en Rossinyol, esmentat des del segle XII, no és sinó continuïtat històrica d'aquell antic camí. Era, per tant, un lloc valuós per a determinades actuacions. Durant els anys a l'entorn del canvi d'era oferia una excel·lent localització, amb una esplèndida visibilitat, una còmoda accessibilitat des de qualsevol punt de la ciutat emmurallada i prou llunyania del riu Onyar, que la protegia de les inundacions més pregones (fig. 1 i 2).

Fou objecte d'excavacions arqueològiques entre el mes de desembre de 2007 i el juny de 2008, que realitzà l'empresa Janus S.L. i dirigí una de nosaltres perquè l'espai havia de ser ocupat per un aparcament subterrani. El lloc presentava una llarga seqüència estratigràfica d'un considerable interès, que anava des de l'època actual al període romà. En aquest treball analitzarem detalladament només la fase romana, les cremacions identificades en el sector central del gran solar que, com tindrem ocasió de constatar, tenen un altíssim interès (Augé, 2010; Augé i Frigola, 2010: 639-647) (fig. 2 i 3).

L'espai funerari. Descripció de les estructures

Es van localitzar en l'anomenat sector P, al centre-nord del solar, en un espai d'uns 50 m², i corresponien a tres probables sepultures en diferent estat de conservació i una extraordinària i molt ben conservada estructura de combustió que cal identificar com un *ustrinum*, que potser caldria posar en relació amb alguna de les tombes identificades (fig. 3, 4 i 5).

Tomba 1. Es va descobrir un enderroc de pedruscall i fragments de tègules, lligades amb morter, que va acabar per definir una estructura que només conservava la filada inferior

1. Aquest treball s'ha realitzat dins del marc del projecte *De l'oppidum a la ciuitas (III). La transformació de la ciuitas y la transició hacia nuevos modelos de estructuración territorial* (HAR-2013-40778-P), aprovat pel Ministeri d'Economia i Innovació. L'anàlisi antropològica ha estat realitzada per B. Agustí i D. Codina.

Fig. 1. Situació de *Gerunda* en el context del sector nord-oriental del *conventus Tarraconensis*.

de dues parets que formaven angle i que dibuixaven una senzilla estructura de forma quadrada o quadrangular (fig. 3, 5 i 6). La paret de migdia conservava un recorregut d'uns 0,50 m, i l'occidental, d'uns 0,30 m, amb una modesta amplada d'uns 0,10 m. El mur, per fora, mostrava encara un arrebossat uniforme de morter de calç pintat de color vermell, dibuixant petites clapes. A la part del mig d'aquella estructura parcialment conservada, es localitzà una fossa obrada al subsòl, ovalada, d'uns 0,70 m per 0,48 m i una fondària d'uns 0,30 m. A dins, hi era posada una cassola fonda fent la funció de protector de l'urna pròpiament dita, de vidre, closa amb un plat usat com a tapadora, que fou objecte d'una acurada excavació al laboratori (fig. 3, 5, 6 i 7).

El *tempus* constructiu pot ser reconstruït sense dificultats. En el lloc convingut s'obrí al subsòl geològic una fossa ovalada (UE 1229), dins de la qual es disposà la cassola alta (UE 1230) (fig. 7 i 8, 1) que contenia, en el seu interior, una urna de vidre (UE 1298) (fig. 7 i 8, 3), plena de restes òssies humanes, que havien estat retirades de la pira (*ustrinum*) i netejades, d'un sol individu adult, d'entre 20 i 40 anys, molt probablement una dona. Les despulles conservades mostraven l'acció continuada del foc i eren majoritàriament fragments de la calota cranial. Es recuperà dins d'aquest farciment (UE 1300) un anell d'or (fig. 7 i 8, 4). L'atuell de vidre va ser tapat amb un plat de ceràmica que va acomplir la seva funció perfectament (fig. 7 i 8, 2). L'espai que quedava entre la cassola alta de terrissa (UE 1230) i la peça de vidre (UE 1298) s'omplí d'un nivell de cendres i carbons, amb restes òssies cremades, humanes i d'animals (UE 1297), que procedirien sense cap mena de dubte de

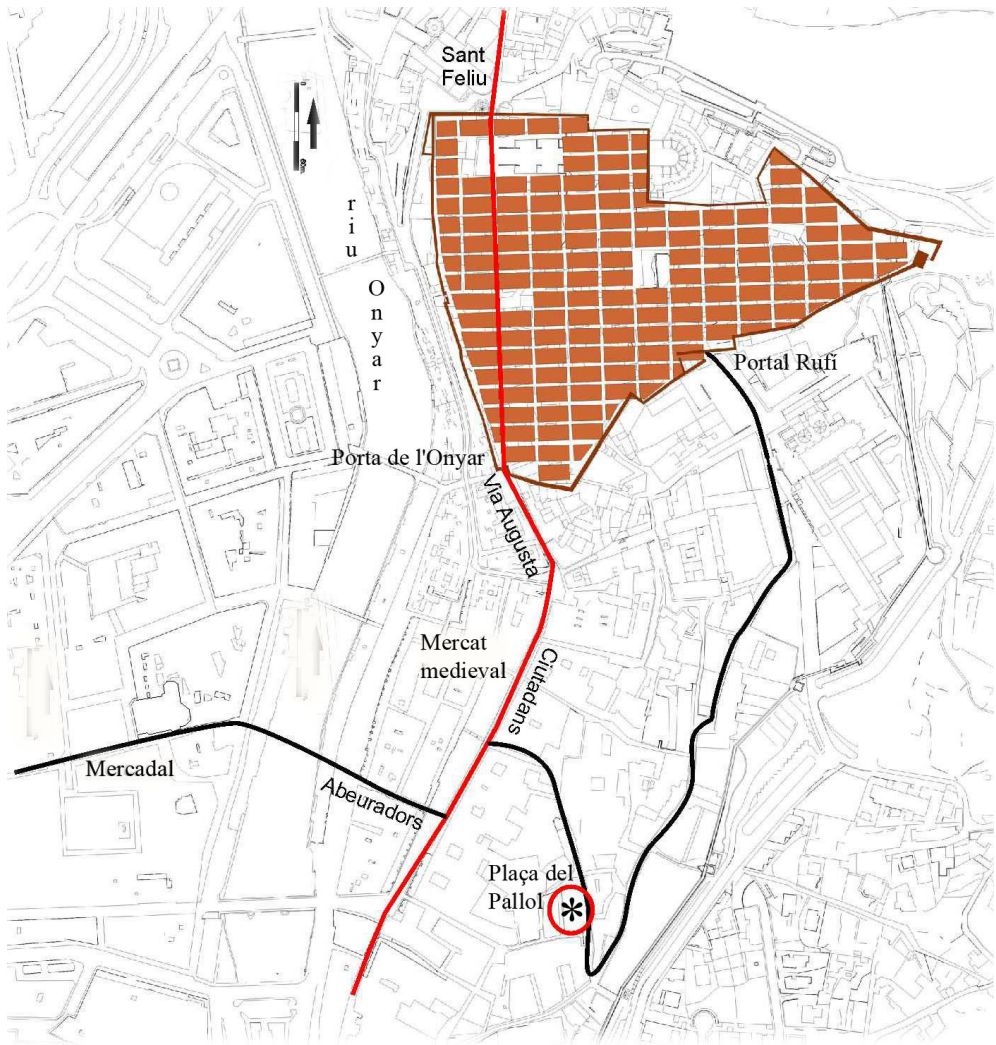
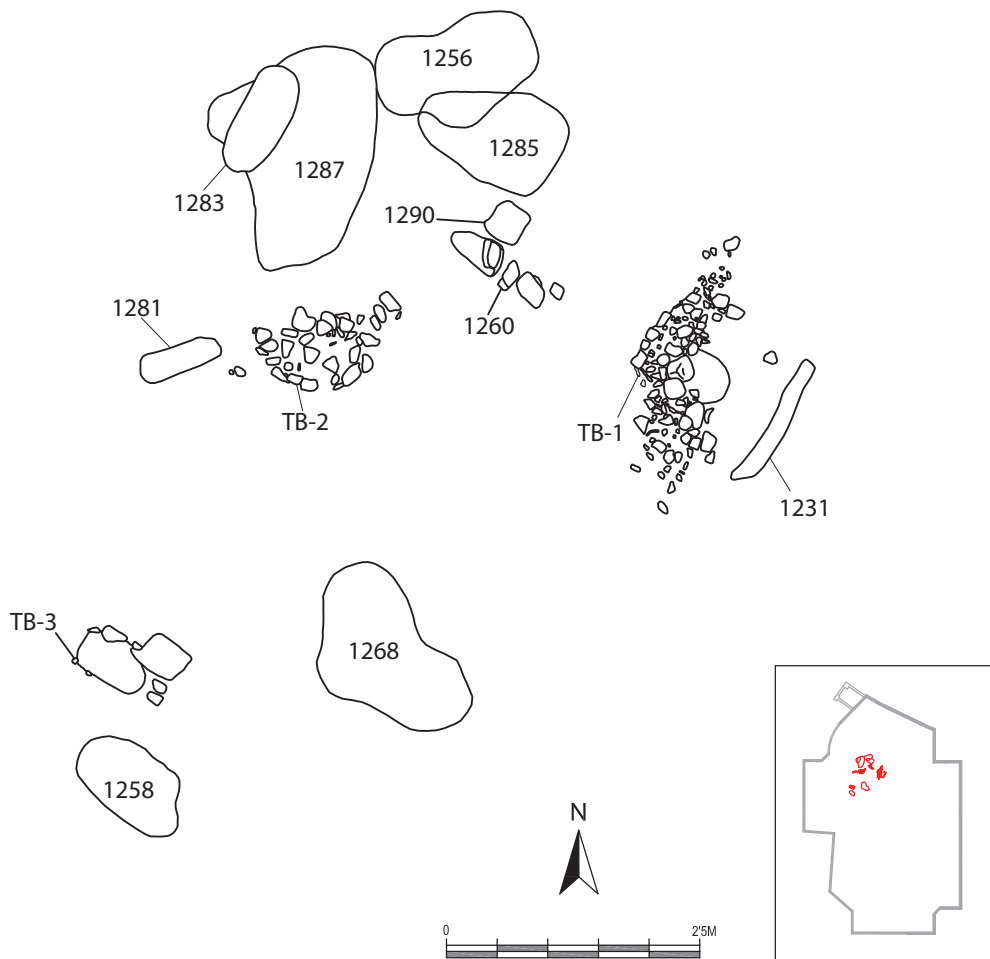

Fig. 2. Necròpolis de la plaça del Pallol (cercle) en relació amb el nucli urbà de *Gerunda* i els camins antics sobre la base cartogràfica actual.

l'ustrinum (fig. 7). Un cop ben posat aquest conjunt, es va omplir la fossa (UE 1229) amb un nivell de cendres, carbons, restes òssies humanes i d'animals (rosegadors, ovcaprins joves, aviram, tots amb senyals de foc) i restes cremades i rebregades d'ungüentaris de vidre, un fragment de llàntia i alguns altres fragments de ceràmica, 4 claus de ferro i 3 fragments d'una bella cadena de bronze (fig. 9 i 10). Més endavant, probablement de seguida, fou bastida l'estructura quadrangular que definia i protegia la tomba (*locus religiosus*). En altres

Fig. 3. Plaça del Pallol. Planta general de l'excavació amb les cremacions identificades (TB-1, TB-2 i TB-3) i l'*ustrinum* (1285). El requadre rectangular senyala la situació d'aquestes troballes en relació amb el total de l'àrea explorada.

circumstàncies podríem especular amb la preeminència temporal del monument, però les mides, tan reduïdes, ho fan del tot impossible (fig. 3 i 5).

Tomba 2. Consistia en un conjunt malmenat de pedres calcàries petites i mitjanes, fragments d'*opus signinum* i algun de rierenc, disposats en sec, que dibuixaven amb certa aproximació una estructura d'uns 1,40 m per 0,90 m (UE 1236). Per sota es va documentar una fossa ovalada, obrada al subsòl, d'uns 0,80 m per 0,60 m i una fondària d'uns 0,15 m (UE 1248). A dins es diposità un nivell de terres molt cendroses amb algun carbó de 6 cm

Fig. 4. Plaça del Pallol. Sector de la necròpolis durant el procés d'excavació (A. Augé).

de potència (UE 1249), abocat damunt d'una llosa calcària plana d'uns $0,38 \times 0,38$ m i uns 8 cm de gruix, ben posada. No es van recuperar restes òssies de cap mena (fig. 3 i 5).

Tomba 3. Consistia en un seguit de pedres calcàries distribuïdes a l'entorn d'un retall, que servien per a definir un espai. La cantonada sud-oest era ocupada per un gran carreu *in situ*, que probablement ens informa de les característiques del monument abans de la seva destrucció. Les altres pedres recuperades eren petites i mitjanes (UE 1243). El retall esmentat (*supra*) era obrat al subsòl, de forma ovalada, d'uns 0,74 m per 0,46 m i una fondària d'uns 0,26 m (UE 1245) (fig. 3 i 5). El farciment interior (UE1246) era de cendres i carbons, amb restes òssies humanes cremades d'un adult, amb la presència d'un ungüentari sencer, de producció local i d'argila grisa, i quatre claus de ferro (fig. 11).

L'ustrinum. Aquesta estructura de combustió (UE 1285) va ser obrada al subsòl geològic, de forma més o menys quadrangular, amb les cantonades arrodonides. Feia uns 1,50 m de llarg, per uns 0,94 m d'amplada i tenia una fondària d'entre 0,20 i 0,23 m. Al fons, s'havia obert a la solera una cubeta de planta rectangular. Les parets eren ben recremades pels efectes d'una llarga exposició a altes temperatures durant un temps notable. El farciment interior més antic (UE 1289) consistia en un nivell d'uns 0,11 m de potència, de cendres i de carbons (fig. 3 i 5). S'hi van recuperar quatre claus de ferro, algun fragment

Fig. 5. Plaça del Pallol. A dalt, a l'esquerra, planta i secció de l'*ustrinum*. A dalt, a la dreta, planta inicial i final de la tomba 1 i, a sota, secció. A baix, planta inicial i final de les tombes 2 i 3. A sota, seccions respectives.

Fig. 6. Plaça del Pallol. Contenidor funerari de la tomba 1 durant el procés d'excavació (A. Augé).

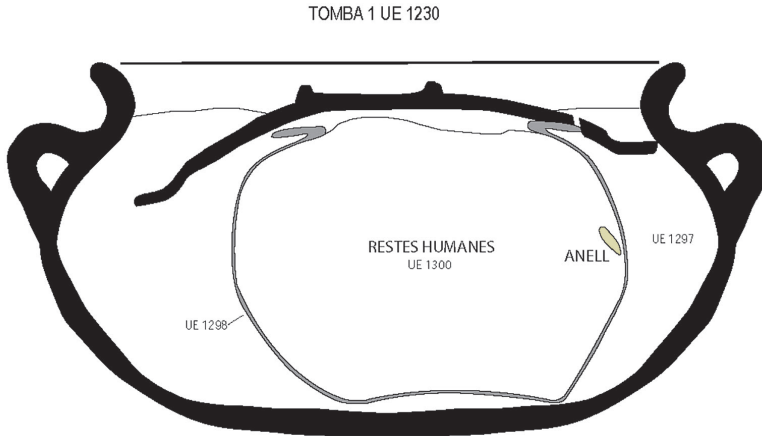

Fig. 7. Plaça del Pallol. Tomba 1. Disposició de l'urna cinerària i del plat que la tapava dins del contenidor de protecció.

d'ungüentari de vidre cremat, una moneda molt afectada pel foc que hem considerat un as romà indeterminat, i restes òssies cremades d'un adult (fig. 12). Per damunt s'identificà un altre estrat (UE 1286), de terres llimoses amb cendres i algun carbó. El nivell 1289 són els vestigis de la darrera cremació, molt probablement l'única, que s'hi efectuà després de la tria efectuada pels familiars d'aquelles restes que anirien a parar a la sepultura.

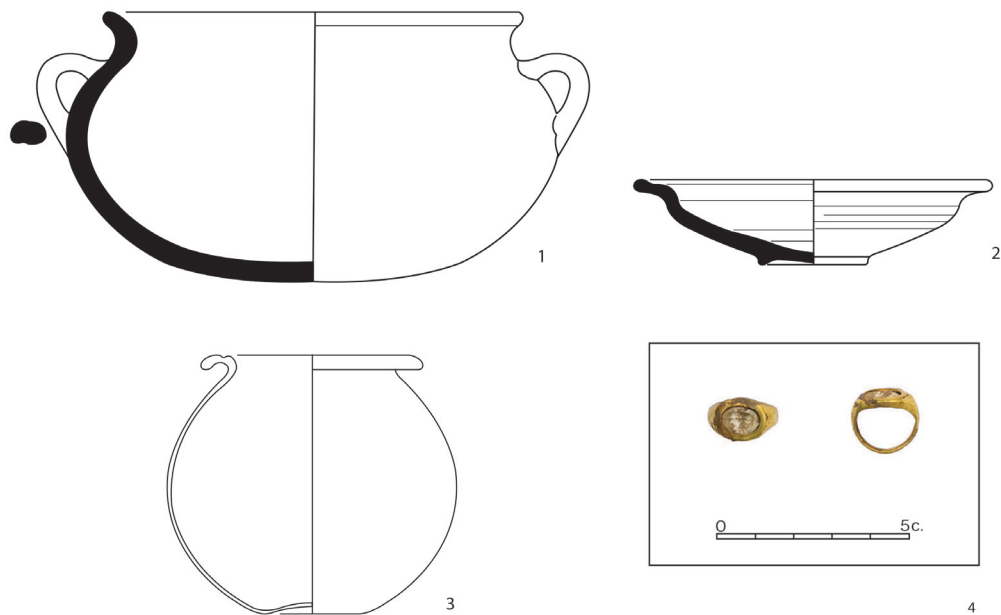

Fig. 8. Plaça del Pallol. Tomba 1. 1) contenidor, 2) plat, 3) urna, 4) anell d'or.

Interpretació de les troballes

Els monuments que hem anomenat tomba 1 i tomba 3, malgrat el seu deplorable estat de conservació, s'han de considerar sepultures de cremació de tipus convencional, tal com tindrem ocasió de comprovar, que malgrat tot haurien tingut una aparença similar. T1 conserva prou elements per a fer-ne una reconstrucció més acurada. Les despulles cremades del difunt, probablement una dona adulta, procedents d'un *ustrinum* immediat, haurien estat triades i rentades, i finalment posades a l'interior d'una urna de vidre, que analitzarem detalladament més endavant, amb altres restes que s'havien cremat conjuntament. El recipient, tapat amb un plat parcialment trencat, va ser posat dins d'una cassola alta de terrissa ben col·locada dins d'una fossa obrada al subsòl natural, que finalment fou reblerta amb terres cendroses, amb abundants carbons i objectes trencats i cremats que procedirien del *rogus*. Després, l'espai fou remarcat i definit per una senzilla estructura d'obra, de planta quadrada o quadrangular, de menys d'1 m², pintada exteriorment de vermell. Els paral·lels més exactes s'han de cercar a Empúries, on sovintegen amb les mateixes cronologies (Almagro, 1955: 21-22 i 121-122; Burch *et al.*, 2013: 190-193) i també a Barcelona, en troballes recents molt semblants (Nadal, 2015: 30-33). Podien adquirir una forma prismàtica, baixa, o dibuixar una estructura a base de dos o tres grans sobreposats, cobrint i protegint l'urna amb les despulles. Hi havia prou espai per a disposar-hi el *titulus*, pintat o escrit en una làpida encastada (fig. 3 i 5).

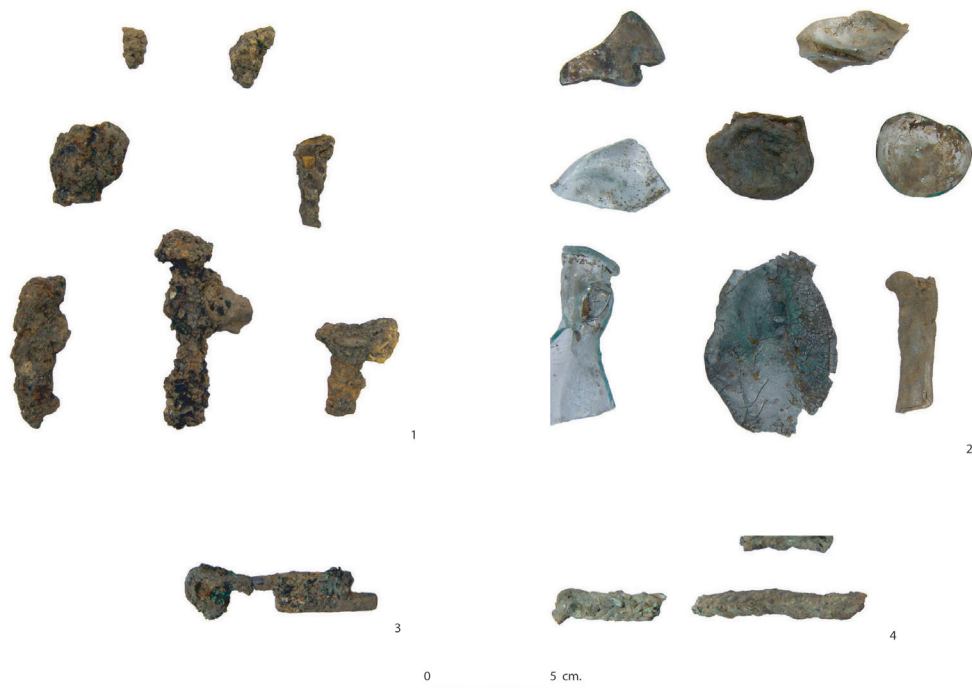

Fig. 9. Plaça del Pallol. Tomba 1. 1) ceràmica comuna oxidada, 2) ceràmica comuna reduïda, 3) claus de ferro, 4 a 7) ceràmica de parets fines, 8) ceràmica comuna oxidada, 8) ceràmica reduïda amb pentinat decoratiu interior.

T3 seria semblant. Trobem la diferència principal en el tractament de les despulles, que no foren aplegades dins d'un recipient, sinó abocades directament a la fossa obrada al nivell geològic, amb l'ofrena d'un ungüentari i presència de quatre claus de ferro. Exteriorment el monument, que probablement era recobert de bons carreus de pedra, s'assemblaria molt al que acabem de descriure (T1).

T2, tan semblant estructuralment a T1 i T3, mostra en canvi una dada divergent: no s'hi van recuperar restes òssies de cap mena. Així doncs, hauríem de considerar aquest espai com un cenotafi, una tomba sense difunt, una manera de fer a bastament estesa en el món romà que servia per a solucionar greus problemes relacionats amb el *funus* i el culte als morts. Algú que havia mort lluny, o el cos del qual no s'havia recuperat, podia rebre a través d'aquella ficció un culte funerari convencional. Una solució senzilla, però d'enorme eficàcia. Deixant de banda la manca de difunt, pel que fa a la resta són ben bé com les altres sepultures (fig. 3 i 5).

No hi ha dubte a considerar l'estructura de combustió esmentada (*supra*) com un *ustrinum* (fig. 5). Es tracta d'una troballa extraordinària, i en aquest territori estranya, poc freqüent, que com veurem segueix els paràmetres d'estructures similars ben excavades

Fig. 10. Plaça del Pallol. Tomba 1. 1) claus de ferro, 2) unguentaris de vidre fosos, 3) fragment d'una possible fíbula de bronze, 4) fragments d'una cadeneta de bronze.

un xic arreu. Es va obrir al sòl natural una fossa rectangular d'una certa fondària i d'unes mides que cal suposar en funció del difunt que calia cremar. És interessant la presència d'una cubeta inferior, disposada al mig, no gaire fonda, que no fa de mal trobar en aquesta mena de construccions (Blaizot, 2009a: 155-157). Es disposava la llenya en diverses capes, configurant un monument de pisos superposats i, al damunt de tot, el cadàver sobre una civera, també de fusta, que havia servit per al trasllat durant la *pompa* des de la casa mortuòria fins a la pira. En aquest cas, els claus de ferro en serien un bon testimoni. Al foc s'hi van abocar unguentaris de vidre el contingut olorós dels quals havia servit per a banyar el cos del difunt i/o per a apaivagar la forta ferum de la crema, com també un as de bronze que devia dur a la mà o a la boca el finat, l'«òbol de Caront», el modest pagament al divinal barquer per facilitar la travessa de l'Estígia, el pas del món dels vius al dels morts (fig. 12).

Els *ustrina* més ben excavats ofereixen un panorama idèntic (per a aquest territori, Burch *et al.*, 2013: 190-193; per a la Gàl·lia, Bel *et al.*, 2009: 89-147; Blaizot, 2009b: 315-316). Recordem que normalment aquesta mena d'estructures de combustió eren d'un sol ús i que, protegides, esdevenien llocs importants lligats al culte als difunts (Blaizot, 2009a: 155; Bel *et al.*, 2009: 89-150).

Fig. 11. Plaça de Pallol. Tomba 3. 1) unguentari, 2) claus de ferro.

Cronologia

Tot aquest petit conjunt té l'interès de relacionar-se amb la pràctica de la cremació que va ser majoritària en aquest territori fins a la primera meitat del segle II (Burch *et al.*, 2013: 186-199). Si deixem de banda Empúries, on el nombre de cremacions romanes és molt alt, i la fase més antiga del cementiri rural de la Vinya del Fuster (Viladamat, Alt Empordà), un jaciment acabat de publicar (Nolla, Casas i Soler, 2012), les dades sobre aquesta primera fase del *funus* altimperial serien ben minses. I és un fet general, com podem observar un xic arreu, i que en part s'explica per la subtilitat de moltes cremacions que poden desaparèixer sense ser convenientment identificades (Burch *et al.*, 2013: 186-187). Per dalt, doncs, la primera meitat del segle II n'esdevé un límit, i per baix, el principat d'August, que en aquest territori assenyala l'inici d'una manera de fer ben romana sense que sigui possible observar-hi indicis de tradicions locals anteriors (Burch *et al.*, 2013: 178-180). El material que acompanyava les diverses deposicions permet, nogensmenys, filar més prim i, com veurem, proposar una datació global del conjunt dins del segon quart del segle I o, potser, fins al final de la sisena dècada d'aquell segle.

Tomba 1. Va servir de contenidor de l'urna de vidre una cassola alta de perfil en essa amb dues petites nanses contraposades i fons lleugerament convex. És un atuell de ceràmica reduïda de cuina, de bona qualitat, amb argila rugosa, dura, amb presència de desgreixants de grans ben visibles i exteriorment ennegrida. Mostra una fina esquerda antiga que molt probablement determinà que es decidís donar-li un altre ús (fig. 7 i 8, 1). En coneixem alguna de ben semblant, com la recuperada a la incineració Rubert núm. 13 d'Empúries (Almagro, 1955: 96, fig. 78, 5; Casas *et al.*, 1990: núm. 367, 140-141) que es datava dins del darrer quart del segle I aC. També convé citar la cassola, amb una única nansa, que formava part del conjunt funerari de la incineració Bonjoan IX (Almagro, 1955: 271-272; Casas *et al.*, 1990: núm. 403, 196-197), amb una cronologia de finals del segle I.

Fig. 12. Plaça del Pallol. *Ustrinum*. A l'esquerra, 1 a 5) ceràmica comuna oxidada. A la dreta, claus de ferro i claus i agulles de bronze.

L'esplèndida urna, de vidre translúcid de color verd-blau molt clar, s'ha d'assimilar sense dubte a la forma Isings 67a per a la qual es proposava una cronologia dins dels principats de Claudi i Neró (Isings, 1957: 86-87) (fig. 7 i 8, 3). Convé recordar que a les necròpolis emporitanes s'han localitzat peces similars: a la incineració Torres 13 (Almagro, 1955: 153-156, fig. 124,58), disposada dins d'una caixa de plom i que, com la nostra, era definida per un petit monument funerari quadrangular, que calia datar durant el principat de Claudi; a la incineració Torres 59, amb pautes idèntiques a l'anterior, però amb la tapadora original de vidre (Almagro, 1955: 189-191, fig. 162, 17), i a la incineració Pi núm. 12, també protegida per una caixa de plom, que era acompanyada d'un plat Drag. 17 de *ts* sud-gàl·lica amb un *sigillum OF LABIO* (Almagro, 1955: 230-231, fig. 200). Almagro proposava, per a totes tres, una datació dins del principat de Claudi (Almagro, 1955: 405, làm. 25) i amb una cronologia semblant per a la cremació UF 27 de la necròpolis de les Drassanes Reials de Barcelona, amb una urna de vidre Isings 67a (Nadal, 2015: 28 i 33, làm. 2).

El plat de terrissa reciclat de tapadora és una peça de ceràmica emporitana tardana a la qual li mancava d'antic un petit fragment de la vora (fig. 7 i 8, 2). S'ha de classificar dins de la forma 4 o 5 (Nolla *et al.*, 2003: 38-39; Nolla, Sagrera i Burch, 2007: 51). Es tracta d'un plat ben representat dins d'aquella producció que s'inspira en atuellis de la *terra sigillata* itàlica. És curiós constatar que una peça idèntica es féu servir també de tapadora de l'urna de la incineració Ballesta núm. 35 d'Empúries, que sense arguments de pes M. Almagro

va datar genèricament en època augustal (Almagro, 1955: 68, fig. 68, 3 i 407). Recordem que aquella interessant producció regional, tan representada en els jaciments del territori nord-oriental de l'actual Catalunya, és ben comuna entre el 30 aC i mitjan segle I (Nolla *et al.*, 2003: 33-53; Nolla, Sagrera i Burch, 2007: 47-67) (làm. 25).

L'anell d'or era d'uns 11 mm de circumferència, amb un ampli dipòsit a la cara superior (10 mm per 6 mm) on hi anava encastada una pedra d'anell blanca (uns 10 mm per 7 mm i 2,3 mm d'alçada) que tenia una profunda decoració a la cara externa que, emmascarada per unes concrecions, és difícil d'interpretar² (fig. 7 i 8, 4). Es tracta d'una valuosa i estranya troballa que tot seguit contextualitzem. En efecte, si ens centrem en una necròpolis pròxima a bastament excavada, com la d'Empúries, podem constatar que es tracta d'un fet d'excepció. D'un total de 302 cremacions, només en tres es va recuperar un anell d'aquell noble metall (Torres 9, 13 i 48), cosa que representaria un modest 0,99 %. En nou ocasions (2,98 %), a les sepultures se'n van trobar de bronze, de ferro o d'argent. La presència d'anells, d'un metall o d'un altre, significaria un 3,97 %.

En general, les peces emporitanes eren de més diàmetre (entre 17 mm i 20 mm) i, com la nostra, conserven la pedra encastada.

Del nivell 1215 procedeix un fragment cremat d'una copa de ceràmica de parets fines de la forma Mayet 13 per a la qual s'ha proposat una cronologia d'època de Tiberi i posterior (López, 1989: 135) (fig. 9, 5), uns fragments de gots de ceràmica de parets fines de tradició baixrepublicana (fig. 9, 4 i 6) i una escudella de carena alta, ben marcada, de ceràmica comuna oxidada, de forta tradició baixrepublicana (Nolla *et al.*, 2003: 43) (fig. 9, 7). En coneixem paral·lels en contextos augustals (Casas *et al.*, 1990: núm. 254, 116-117).

Assenyalem també d'aquest mateix estrat un fragment d'urna o olla de ceràmica oxidada de cuina, d'argila dura, rugosa, amb desgriquant ben visible. Destaca la decoració de la paret interna de l'atuell amb un pentinat ample absolutament regular (fig. 9,8). Es tracta d'una producció local de la segona meitat, potser avançada, del segle VIII o del IX (Nolla *et al.*, 2008: 205-224). Podria tractar-se d'un índex cronològic de la destrucció d'aquell vell espai funerari.

S'ha conservat parcialment una peça de bronze rectangular de la qual surt una tija recta que acaba definint un cercle. Podria correspondre a un ornament d'una petita caixa de fusta destruïda pel foc (fig. 10, 3). Es van recuperar, també de bronze, tres fragments d'una bella cadena trenada (fig. 10, 4), model ben conegut en contextos altimperials i en algunes sepultures emporitanes. Només en dues cremacions emporitanes s'aconseguí identificar una cadeneta de bronze: a la incineració Torres 13 (Almagro, 1955: 153-156, fig. 122, 10) i a la Patel 21 (Almagro, 1955: 247-248, fig. 220, 1); la primera, amb cronologia clàudia, és igual que la nostra. Val a assenyalar, també, una d'ídèntica molt ben conservada procedent de Llafranc (Casas *et al.*, 1995: 123 i 125, fig. 90; Barti, Plana i Tremoleda, 2004: 220).

Hi hem d'esmentar igualment els vuit fragments de petits ungüentaris de vidre fortament cremats, gairebé fosos, per l'efecte del foc. Caldria posar-los en relació amb la forma Isings 8 (Isings, 1957: 24) amb cronologies juliclàudies (fig. 10, 2).

2. Probablement, una figura humana.

Finalment cal remarcar la presència de set fragments de ferro: claus o fragments de clau (fig. 10, 1).

A l'estrat 1213 van aparèixer, també, dos claus de ferro bastant malmesos. Aquest és un fet recurrent en les tombes altimperials romanes i s'ha interpretat, amb un extens consens, com una pràctica màgica que servia per a fixar l'*umbra*, la part immortal del difunt que romanía a la sepultura (*domus aeterna*) (Buccellata, Catalano i Pantano, 2008: 18; Castanyer, ed., 2003: 49; Beltrán de Heredia, 2007: 39-48, amb bibliografia; Vaquerizo, 2010: 40; Nolla, Casas i Soler, 2012: 28). Entre les incineracions emporitanes hi ha la presència segura de claus en 106 ocasions, cosa que significaria un 35 % del total.³

Tomba 3. Un ungüentari sencer de ceràmica de producció local, emporitana, d'argila grisa (fig. 11, 1). Es tracta d'un petit contenidor de perfum de coll cilíndric ben desenvolupat, amb petit llavi anular, cos en forma de pera i base plana. Correspon a la fase més moderna d'un tipus de recipient que és característic en conjunts funeraris tardorepublicans fins a mitjan segle I, quan desaparegueren radicalment i de cop potser substituïts per peces de vidre (Almagro, 1955: 140-141; Huguet i Ribera, 2013: 196). D'idèntics en trobem abundantment en nombroses cremacions emporitanes (Ballesta 4, 18, 32, 34, 35, 37, 38, 41, 45, 57, 59, 61, 63, Torres 58...), i una peça molt semblant en la cremació UF 27 de la necròpolis de les Drassanes Reials de Barcelona que acompanyava una urna de vidre de la forma Isings 67a (Nadal, 2015: 28 i 33, lám. 2). En totes les ocasions no semblen anar més enllà del principat de Claudi. És un argument de pes assenyalar la seva absència en sepultures ben datades d'època flàvia. Es van recuperar, també, cinc claus de ferro molt malmesos (fig. 11, 2).

Ustrinum. De l'estrat 1289 procedeixen cinc fragments de ceràmica oxidada comuna (fig. 12, 1 a 5); quatre fragments de ferro, segurament amb algun clau; una moneda antiga de poc valor, completament destruïda (un as, versemblantment); tres claus petits de bronze i una agulla de cap, també de bronze (fig. 12, dreta), i 19 fragments fosos i/o cremats d'ungüentari de vidre (forma Isings 8). Del nivell del damunt, UE 1286: tres claus de ferro; set fragments d'ungüentari de vidre, cremats, i un fragment d'os d'animal.

No hi ha dificultats, atesa la concordança cronològica de tots els materials, per a proposar una datació per al conjunt situada entre el 40 i el 60 del segle I.

Algunes reflexions

Aquest modestíssim conjunt funerari de la plaça del Pallol ofereix, així mateix, un extraordinari interès per, com a mínim, dues raons. La primera, per les poques dades que tenim sobre el món funerari d'època altimperial al nucli urbà de *Gerunda* (dades aplegades a Nolla

3. És ben cert que en algunes ocasions, sobretot si el nombre de peces és elevat, que tingui a veure amb la presència d'un objecte de fusta, potser una civera, que ha desaparegut.

i Sureda, 1999: 13-66; Nolla, 2012: 159-193; Burch *et al.*, 2013: 194-199) i, en segon lloc, per la informació insuficient, globalment i en particular en aquest territori, que tenim en relació amb el costum, dins del *funus*, de cremar el cos del difunt (Nolla, Casas i Soler, 2012: 193, amb totes les dades referents a aquest territori aplegades), si deixem de costat Empúries (Burch *et al.*, 2013: 186-193 i 302).

Per primera vegada se'ns fa possible confrontar dades dels dos llocs, tan pròxims, i constatar un comportament idèntic, cosa absolutament raonable, però que calia confirmar. En tractar-se, però, d'un conjunt tan reduït de cremacions, les possibilitats de dur les anàlisis gaire més enllà desapareixen. Recordem, en context urbà (Empúries), però també en context rural (la Vinya del Fuster), que una part important de les incineracions localitzades eren d'una simplicitat extraordinària, amb les cendres abocades en un modest forat o directament a terra, amb la presència, en diverses ocasions, d'algun objecte d'acompanyament (Nolla, Casas i Soler, 2012: 24-25; Burch *et al.*, 2013: 186-193). És més que probable que sepultures d'aquesta mena també fossin ben representades a *Gerunda*. Si varen existir a l'espai funerari de la plaça del Pallol, han desaparegut per causa de la seva senzillesa i, sobretot, de la llarga i intensa ocupació d'aquell sector.

Si analitzem amb un cert detall el conjunt del *funus* a través dels vestigis, dels gestos, que hem pogut documentar i percebre, podrem reconèixer detalls determinats que ens han d'acostar a una població que va viure en aquest lloc ara fa uns 2000 anys. Per un seguit de raons que intentarem aplegar i explicar més endavant, els difunts i els seus familiars van triar com a àrea d'enterrament un espai que ofería unes determinades condicions, favorables per a agradar la gent d'una època determinada on la representació familiar, en aquest cas, a través del mirall de la mort tenia un altíssim valor entre els seus ideals. Calia un trasllat llarg del cadàver del difunt (*pompa*) des de la llar mortuòria, tant si se situava *infra muros* com en un hipotètic edifici suburbà. La llunyania, certament relativa, de les portes urbanes (uns 300 m) no representava cap obstacle i, si volem, tenia el valor afegit d'una ostentació de més llarga durada.

Aquesta llunyania que no podem amagar i que, en algun context podria considerar-se com un punt feble en relació amb el lloc, ofería també la possibilitat d'obrar *ustrina* i *busta*, sense cap dels perills d'aquestes infraestructures que la legislació romana manava bastir a distàncies determinades. Aquesta distància, aquesta llunyania relativa devia anar a favor d'un preu moderat de la terra adquirida per disposar-hi la tomba. Recordem que només era possible disposar les despulles del difunt en un lloc que fos propietat del finat o de la família, perquè des del moment mateix de l'enterrament el lloc esdevenia *locus religiosus*, propietat dels *manes*, intocable i protegit d'ofici per la llei.

L'*ustrinum*, tan ben conservat, les dues sepultures identificades i el suposat cenotafi ens permeten resseguir com es comportaren recurrentment els familiars. Un cop arribats a aquell solar, net de qualsevol nosa i ben visible, disposaren el finat damunt d'una pira de notable entitat, ben obrada al subsòl, i configurada per apilonaments ben posats de llenya dibuixant diversos pisos. No tenim indicis que permetin imaginar l'ús de *lecti* de luxe amb ornaments metàl·lics, d'ivori o d'os, o de domassos i teixits guarnint el *rogus*.

En canvi, sí que en tenim de la presència de civeres o llits més senzills de fusta i claus de ferro (*sandapilae*) que servien per a portar el difunt des de casa al lloc de la cremació i que l'acompanyaven en la crema ritual pel foc. Recordem que el finat era guarnit amb la toga oficial, si era un home, o amb un vestit elegant, si era una dona, entre famílies d'un determinat nivell social. És més que possible que una agulla de cap de bronze formés part de l'abillament d'algun dels difunts.

Que les pires eren ben fetes i efectives ho podem deduir de l'estudi efectuat pels antropòlegs sobre els efectes del foc en les restes òssies. Queda clar, com ho expressen, que la cremació es féu a més de 600°, que fou intensa, conduïda i manipulada, és a dir, amb prou combustible i amb un bon control de l'operació durant les llargues hores d'aquell procés. És una dada valuosa que ens informa indirectament, com d'altres, del nivell econòmic de la família dels difunts. És una llàstima la manca d'un estudi sobre les restes vegetals, sobre els carbons, que ens indicarien quina mena de llenya es féu servir.

De forma i de disposició és ben iguals a d'altres de publicades un xic arreu. És molt interessant la presència de la cubeta inferior que servia per a controlar millor la combustió i la seva intensitat (Blaizot, 2009a: 155-157). Com passa sempre, les parets i el fons del receptacle quedaven endurits i transformats per la llarga exposició a una escalfor intensa.

Tenim bons indicis per a constatar costums ben coneguts a partir dels textos literaris i de les dades arqueològiques, gestos de *pietas* i reconeixement devers el finat, amb la presència, damunt la pira, de peces de carn, parts d'animals o petites bestioles senceres, que es cremaven conjuntament, ofrenes no pas fàcils d'explicar del tot, almenys no pas en tots els seus detalls.⁴ Les restes òssies cremades d'animals ben diversos s'expliquen per aquell costum. Altres petits objectes ornamentals, recremats, haurien de formar part d'una selecció de peces molt personals que per voluntat del difunt, o per indicació d'algú que el coneixia molt bé, van acompanyar-lo en aquell darrer camí, com ara la bella cadena de bronze i la possible capsa decorada amb aplicacions d'aquell metall. La presència de terrissa, també cremada, és habitual; en aquest cas potser sí que en relació amb libacions i ofrenes efectuades damunt la pira. No són rars en aquestes circumstàncies els gots, les escudelles i les gerres, i també les llànties, un objecte freqüent en el context funerari i de forta simbologia (Cumont, 1949: 48-49; Toynbee, 1993: 246; Pellegrino, 2001: 370; Nolla *et al.*, 2005: 82-83; Raynaud, 2006: 137-138). Els nombrosos unguentaris de vidre cremats, a vegades parcialment fosos, són troballes recurrents. Se suposa que serien els contenidors dels unguents i perfums amb els quals s'hauria rentat el cos del finat i/o abocats durant la cremació per tal d'amorosir la ferum d'aquella acció (Blaizot, 2009a: 158; Nolla, Casas i Soler, 2012: 27, amb moltes dades). Pel que fa a la modesta moneda sotmesa als efectes del foc, fins a malmetre's del tot, hauríem de suposar que no seria altra cosa que el costum d'origen grec i a bastament present en el món romanoimperial de l'«òbol de Caront», la peça de poc valor que es donava al difunt perquè pagués la travessa de l'Estígia al diví barquer, que transportava l'ànima del difunt al regne de

4. Una altra possibilitat més remota seria que fossin vestigis del banquet funerari celebrat a l'entorn de la sepultura.

Plutó. És, sempre, una moneda de poc valor que es posava a la mà, o a la boca, sota la llengua, per no perdre-la (sobre el costum en general, Cuq, 1896: 1388-1389; Prieur, 1986: 30-31; per a observar les enormes diferències regionals a Itàlia, Pellegrino, 2001, 371; pel que fa a aquest territori, Nolla *et al.*, 2005: 84-86; recordem que entre les 302 cremacions emporitanes publicades per Almagro, només es donava el cas en un 11,2 %, i entre les cremacions de la Vinya del Fuster el percentatge es reduïa al 8,33 %, Nolla, Casas i Soler, 2012: 27-28).

Després d'una cremació intensa i acurada, es procedí a la recollida selectiva i la neteja d'un conjunt determinat d'ossos que, en el cas de la tomba núm. 1, ompliren pràcticament l'urna de vidre. L'excavació delicada del receptacle efectuada al laboratori va permetre assegurar que predominaven els ossos del cap sense una disposició determinada. ¿És un reflex de la consideració que, en el món romà, es donava a la testa, en el context funerari, fins al punt de significar legalment que la condició de *locus religiosus* s'assignava on era sebollit el cap? És més que possible (Ducos, 1995: 135-144; Blaizot, 2009b: 319). Les decisions dels grans juristes del segle III no feien altra cosa que consolidar tradicions anteriors (*Digest.*, 11,7,44; Blaizot, 2009b: 319). Va ser en aquest moment que es diposità dins l'urna l'anell d'or que cal suposar que havia estat de la finada o que tenia, per a ella, un significat especial.⁵

Una altra part dels residus deixats per la cremació, també processats, van servir per a omplir el contenidor que protegia l'urna i l'orifici que la contenia. Una part significativa restà a l'*ustrinum*, que en circumstàncies com les nostres molt rarament es tornava a fer servir (Bel *et al.*, 2009: 89-150; Blaizot, 2009a: 155). Cal suposar que també conservava, a un altre nivell potser, un paper important en els rituals posteriors que els vius celebraven en record dels difunts (Blaizot, 2009a: 155-157), com sempre, però, exposats a l'oblit i a la destrucció al pas de la tercera generació (Raynaud, 2006: 137-138). En tot cas, no sembla que hi hagués un camí a seguir en la selecció de les despulles.

Les troballes efectuades en les sepultures pròpiament dites, però també en l'*ustrinum*, amb la identificació de claus de ferro planteja dues possibilitats complementàries. Com ja hem assenyalat (*supra*), no és rara, ans al contrari, la presència d'algun clau dins d'una tomba. S'ha interpretat des de sempre, i sembla ben raonable, com un acte de màgia que servia per fixar l'*umbra* del difunt a la tomba, segons la creença tan arrelada que una part intangible del finat habitava la tomba i que convenia que no se'n mogués pel bé dels vius. Ara bé, la troballa d'uns quants claus probablement podria posar-se en relació amb civeres o llits modestos de fusta que no només haurien servit per a traslladar el cadàver fins a l'*ustrinum*, sinó que haurien estat cremats a la pira; és un fet ben documentat (Burch *et al.*, 2013: 189). En inhumacions no és gens rar identificar, a través de la posició dels claus i del seu nombre, l'ús del baiard (Nolla, Casas i Soler, 2012: 31-32; García, Nolla i Casas, en premsa).

L'espai funerari localitzat, de dimensions reduïdes, planteja tot un seguit de qüestions que paga la pena analitzar i que, si poguessin ser resoltes amb tota seguretat, que no és

5. Ja hem vist abans la raresa de troballes d'aquesta mena en el context funerari.

el cas, podrien il·luminar aspectes socials de gran interès. El primer que sorprèn d'aquest descobriment és la seva cronologia en relació amb la seva situació. Ara com ara, són els sepulcres més antics localitzats a *Gerunda*, on les altres incineracions assenyalades no són sinó indicis molt inconcrets (Burch *et al.*, 2013: 195-199). Aquestes circumstàncies no representarien cap mena de problema, si no fos per la distància, notable (uns 300 m en línia recta), que separa la necròpolis de les portes urbanes més pròximes. A l'escala, modestíssima, de la ciutat en un context altimperial és considerable i a primer cop d'ull podria semblar un problema irresoluble, però potser no ho és tant. En efecte, en aquestes qüestions, no cal donar a aquesta suposada llunyania massa valor. El lloc triat era, des d'altres paràmetres, un lloc privilegiat. Se situava a només uns 80 m de la Via Augusta i al costat d'un camí subsidiari, però molt important, que des d'aquell vial importantíssim pujava fent ziga-zaga devers la plataforma alta de la ciutat, a la qual s'arribava a través del portal anomenat més tard Rufí, única manera d'accedir-hi amb carruatges i animals de càrrega. Per acabar-ho d'adobar, el lloc era dominant, per sobre la via, i amb el Marge Gros, el penya-segat com a teló de fons. Era, doncs, molt visible des de la distància i amb un domini simbòlic de l'espai. Aquestes circumstàncies feien d'aquell indret una excel·lent elecció. Podria molt bé ser que el solar fos propietat de la família o que hagués estat adquirit quan hagués estat necessari a un preu raonable, en no trobar-se a tocar els murs de la ciutat. No era, doncs, un lloc marginal, sinó només un xic allunyat, però amb una situació excel·lent.

Podem deduir, a través de les restes explorades, el lloc dins de la societat de la Girona de l'època dels allí sebollits i de llurs familiars? No és, com veurem, una operació senzilla, una pregunta fàcil de respondre. A primer cop d'ull i a partir d'alguns indicis, podria semblar que ens trobem davant de gent poderosa i de recursos, membres del decurionat urbà. Nogensmenys, si hi pensem un xic més i ho analitzem tot detalladament, potser constataríem aspectes que fan rebaixar aquesta valoració inicial. Els monuments funeraris són, en darrera instància, d'una certa modèstia, tal com els descoberts a Empúries (Almagro, 1955: 21-22, 121-122, 218; Burch *et al.*, 2013: 186-189) o, un xic més lluny, a Barcelona, a la necròpolis de les Drassanes Reials (Nadal, 2015: 16-64), amb moltes similituds. Recordem, a la mateixa *Gerunda*, els vestigis de notables estructures d'ús funerari decorades que es trobaven una mica més enllà de la porta de l'Onyar (Lamuà, 2012: 198-204; Nolla, 2012: 178-181). Els altres indicis van en la mateixa direcció. Cal, també, no deixar-se enlluernar per l'anell d'or que pot distorsionar l'anàlisi. Hi veuríem l'existència d'una família benestant d'un nivell mitjà, lluny de la posició dels curials. Bastir hipòtesis sobre on tindrien la seva residència no seria més que un *divertimento*, tot i que una procedència del nucli urbà seria, en aquest cas, el més raonable.

L'anàlisi detallada dels objectes recuperats en les sepultures 1 i 3 ofereix aspectes interessants que s'observen sovint un xic arreu del món funerari romà occidental (Blaizot *et al.*, 2009a: 45-47; Blaizot *et al.*, 2009b: 169-170; Nolla, Casas i Soler, 2012: 38-39): l'ús, continuat, d'objectes vells i fins i tot malmenats. Recordem (*supra*) la cassola alta usada de contenidor, amb una línia de trencament antiga ben evident i el plat que serví per cloure l'urna de vidre que havia perdut, feia temps, un fragment de la seva vora. Podríem, fins i tot, afegir-hi el petit recipient globular de vidre que en origen degué tenir la seva prò-

pia tapadora (un exemple, a Almagro, 1955: 230-231, fig. 200, 6 i 7). Quin valor podem donar-li? Quin significat? Semblaria que observem a través d'una finestra indiscreta una manera de fer, al capdavant ben humana, d'aprofitar per als difunts peces baquetejades i reservar per als vius aquelles més noves i intactes. No hi hem de veure res d'estrany, cap senyal de descreença, sinó una resposta humana, pragmàtica, sense més importància. No ho oblidéssim pas que en aquest mateix enterrament es col·locà dins l'urna cinerària, entre les restes òssies seleccionades del difunt, un anell d'or d'un valor considerable. Aquest contrast posaria de manifest com actuaven els familiars separant perfectament el gra de la palla, el que era important i significatiu, religiosament parlant, del que era circumstancial.

L'ungüentari de terrissa, sencer, de la tomba núm. 3 testimonia l'abocament damunt de les despulles disposades dins de l'orifici que les havia de contenir, de la preuada substància que emmagatzemava, últim gest abans del tancament del sepulcre.

T2 té l'interès de posar de manifest un fet recurrent en moltes necròpolis antigues, on no són rares les sepultures sense difunt (consideracions sobre aquest tema al *Digest.*, 11,7, 2, 5-6; 11, 7, 42, 1). Cal anar amb cura, atès que hi ha circumstàncies específiques que fan desaparèixer les restes òssies sense deixar-ne rastre (tipus de sòl, humitat extraordinària, enterraments d'infants molt petits...). En aquest petit conjunt, amb només tres construccions funeràries, una (un terç), malgrat les seves característiques, no contenia restes humanes. Podem proposar considerar-la un cenotafi, un fet ben documentat que tenia una important raó de ser quan oferia, als vius, consol davant situacions que d'altra manera haurien conduït a la desesperació (Vaquerizo, 2010: 40).

Tal com hem pogut veure, els tres monuments i l'*ustrinum* es trobaven molt pròxims. Caldria plantejar-se si hi ha relació directa entre el lloc de cremació i una de les tombes amb despulles, cosa que no seria gens estranya, sinó raonable. A partir de l'estudi antropològic no era possible resoldre la qüestió. Caldria, potser, unes anàlisis d'ADN, si fos possible, per a confirmar-ho o rebutjar-ho.

Per acabar, voldríem insistir en el nivell de forta romanitat que traspuen aquestes troballes, que no se separen ni un mil·límetre d'allò que podríem documentar a qualsevol part de l'Imperi, especialment al costat occidental, de llengua llatina; i no és un fet extraordinari ni estrany. A Empúries, una altra *ciuitas* immediata i prou ben coneguda, hi constatem el mateix comportament sense canvis. Potser, si no fóssim acurats, podríem suposar que aquesta immersió i acceptació dels costums italicoromans era pròpia d'àmbits urbans i que al camp, al món rural, les coses haurien avançat a un altre ritme. Res menys cert. La necròpolis de la Vinya del Fuster, l'espai rural de la vil·la de Tolegassos, amb cremacions i inhumacions que es disposen al llarg d'uns tres-cents anys, posa de manifest un comportament idèntic que semblaria provar que, devers el darrer quart del segle I aC, els habitants d'aquest territori havien fet seus els costums itàlics fins al punt que no és possible, o nosaltres no ho sabem veure, assenyalar aspectes que formarien part del substrat, de les velles creences autòctones. És un important indicador —n'hi ha d'altres també de contundents— del fort nivell de romanització dels habitants de les *ciuitates* del quadrant nord-oriental de *Conuentus Tarraconensis*.

Bibliografia

- ALMAGRO, M., 1955, *Las necrópolis de Ampurias. II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*, Monografías Ampuritanas, III, Barcelona.
- AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M. i TREMOLEDA, J., 2003, *10 anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries (1993-2002)*, Girona.
- AUGÉ, A., 2010, *Intervenció arqueològica a la plaça del Pallol (Girona, Gironès). Memòria*, Girona.
- AUGÉ, A. i FRIGOLA, J., 2010, La plaça del Pallol de Girona. Troballes arqueològics dels segles I dC al XIX-XX, *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 639-647.
- BARTI, A., PLANA, R. i TREMOLEDA, J., 2004, *Llafranc romà*, Quaderns de Palafrugell, 13, Palafrugell.
- BEL, V., BLAIZOT, F., BONNET, C., GAGNOL, M.É., GEORGES, P., GISCLON, J.L., LISFRANC, R., RICHIER, A. i WITTMAN, A., L'étape de la crémation: les bûchers funéraires, a F. BLAIZOT (ed.), *Pratiques et espaces funéraires de la Gaule durant l'Antiquité. Gallia. Archéologie de la France* 66.1, Paris, 89-150.
- BELTRÁN DE HEREDIA, J., 2007, *La via sepulchralis* de la plaza Villa de Madrid. Un ejemplo de ritual funerario durante el Alto Imperio en la necrópolis occidental de *Barcino*, *Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 3, Barcelona, 12-63.
- BLAIZOT, F., 2009a, Rites et pratiques funéraires à *Lugdunum*, a CH. GOUDINEAU (ed.), *L'archéologie de la mort. Rites funéraires à Lugdunum*, Lió-Paris, 155-185.
- BLAIZOT, F., 2009b, L'image sociale et culturelle des pratiques funéraires: expressions et évolutions de la société romaine dans le sud-est de la Gaule, a F. BLAIZOT (ed.), *Pratiques et espaces funéraires de la Gaule durant l'Antiquité. Gallia. Archéologie de la France* 66.1, Paris, 311-343.
- BLAIZOT, F., BEL, V., BONNET, C., WITTMAN, A., VIEUGUÉ, J., DEBERGE, Y., GEORGES, P. i GISCLON, J.L., 2009a, La pratique de l'inhumation, a F. BLAIZOT (ed.), *Pratiques et espaces funéraires de la Gaule durant l'Antiquité. Gallia. Archéologie de la France* 66.1, Paris, 15-87.
- BLAIZOT, F., BEL, V., BONNET, C., GEORGES, P. i RICHIER, A., 2009b, Les pratiques postcrématoires dans les bûchers, a F. BLAIZOT (ed.), *Pratiques et espaces funéraires de la Gaule durant l'Antiquité. Gallia. Archéologie de la France* 66.1, Paris, 151-174.
- BUCCELLATA, A., CATALANO, P. i PANTANO, W., 2008, Le site et la nécropole de Castellaccio, *Rome et ses morts: L'archéologie funéraire dans l'occident romaine. Les Dossiers d'Archéologie* 330, Dijon, 14-19.
- BURCH, J., CASAS, J., CASTANYER, P., COSTA, A., NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SIMON, J., TREMOLEDA, J., VARENNA, A., VIVÓ, D. i VIVO, J., 2013, *L'alt imperi al nord-est del Conuentus Tarraconensis. Una visió de conjunt*, Girona.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M. i TREMOLEDA, J., 1990, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie Monogràfica, 12, Girona.
- CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J.M. i TREMOLEDA, J., 1995, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Sèrie Monogràfica, 15, Girona.
- CUMONT, F., 1949, *Lux Perpetua*, Paris.
- CUQ, É., 1896, *Funus (Rome)*, a C. DAREMBERG, E. SAGLIO i E. POTTIER, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines d'après les textes et les monuments*, Paris, 1386-1409.
- DUCOS, M., 1995, Le tombeau. *Locus religiosus*, a F. HINARD (ed.), *La mort au quotidien dans le monde romain. Actes du colloque organisée par l'Université Paris IV (Paris-Sorbonne, 7-9 octobre 1993)*, Paris, 49-68.
- GARCÍA, A., NOLLA, J.M. i CASAS, J., en premsa, La necrópolis romana de Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Darreres novetats, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 26.

- HUGUET, E. i RIBERA, A., 2. Los ungüentarios, a A. RIBERA (coord.), *Manual de cerámica romana. Del mundo Helenístico al Imperio Romano*, Alcalá de Henares, 191-197.
- ISINGS, C., 1957, *Roman Glass from dated finds*, Archaeologica Traiectina, II, Groningen-Jakarta.
- LAMUÀ, M., 2012, Elements escultòrics de Girona, a D. VIVÓ, L. PALAHÍ i J.M. NOLLA, *Parva Gerunda*, Col·lecció Història de Girona 48, Girona, 195-208.
- LÓPEZ MULLOR, A., 1989, *Las cerámicas de paredes finas en Cataluña*, Quaderns Científics i Tècnics, 2, Barcelona.
- NADAL, E., 2015, La necròpolis de les Drassanes Reials de Barcelona (segles I-VII), *Quaderns d'arqueologia i història de la ciutat de Barcelona* 11, 16-64.
- NOLLA, J.M., 2012, El món funerari urbà, a D. VIVÓ, L. PALAHÍ i J.M. NOLLA, *Parva Gerunda*, Col·lecció Història de Girona, 48, Girona, 159-193.
- NOLLA, J.M., CASAS, J. i SOLER, V., 2012, *Post mortem. La Vinya del Fuster: l'espai funerari de la uilla de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*, Girona.
- NOLLA, J.M. i BURCH, J., 2007, III. Les ceràmiques emporitanes tardanes. Una producció terrissaire d'abast regional a cavall del canvi d'era. Estat de la qüestió, a M. ROCA i J. PRINCIPAL (eds.), *Les imitacions de vaixel·la fina importada a la Hispania Citerior (segles I aC - I dC)*, Sèrie Documenta, 6, Tarragona, 47-67.
- NOLLA, J.M. i SUREDA, M., 1999, El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XL, 13-66.
- NOLLA, J.M., PATIÑO, C., SAGRERA, J. i VIVÓ, D., 2003, *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Besançon, el Gironès)*, *Estudis Arqueològics*, 5, Girona.
- NOLLA, J.M., CASAS, J., SANTAMARIA, P. i OLIART, C., 2005, La necròpolis oriental del Collet de Sant Antoni, a J.M. NOLLA, J. CASAS i P. SANTAMARIA, *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, *Estudi General* 25, Girona, 11-103.
- NOLLA, J.M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUJREDA, M., CANAL, E., GARCÍA, G., LLOVERAS, M.J. i CANAL, J., 2008, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, *Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica*, 8, Girona.
- PELLEGRINO, A., 2001, Le culte des morts et le rites funéraires dans le monde romain, a J.P. DESCOEUDRES (ed.), *Ostia, port et porte de Rome antique*, Ginebra, 367-372.
- PRIEUR, J., 1986, *La mort dans l'antiquité romaine*, Rennes.
- RAYNAUD, C., 2006, Le monde des morts, *Dossier: Antiquité tardive, Haut Moyen Âge et premiers temps chrétiens en Gaule méridionale. Premier partie, réseau des cités, monde urbain et monde des morts. Gallia. Archéologie de la France antique* 63, París, 137-156.
- TOYNBEE, J.M.C., 1993, *Morte e sepoltura nel mondo romano*, Roma.
- VAQUERIZO, D., 2010, *Necrópolis urbanas en Bética*, *Documenta* 15, Tarragona.